

Anders Hagström

Fånge hos Stalin och Hitler

I juni 1938 greps Margrete Buber-Neumann av den sovjetiska säkerhetspolisen. Det var början på en odysse som skulle föra henne genom Stalins Gulag till det nazistiska koncentrationslägret Ravensbrück. Hon var en av cirka tusen tyska och österrikiska kommunister som i kölvattnet på den ökända vänskapspakten mellan Stalin och Hitler 1939 överlämnades av den stalinistiska diktaturen till sin nazistiska motsvarighet. Margrete Buber-Neumanns berättelse om denna odysse, *Fånge hos Stalin och Hitler*, är ett kraftfullt vittnesmål från en mörk epok.¹

Margrete Buber-Neumann greps av den sovjetiska säkerhetspolisen, NKVD, i juni 1938. Hennes man Heinz Neumann hade gripits drygt ett år tidigare och medan hon försökte få fram upplysningar om vart han förts förberedde hon sig på att det snart var hennes tur att bli hämtad av säkerhetspolisen.

Båda hade varit aktiva kommunister. Från slutet av 20-talet hade Heinz Neumann utgjort en del av det triumvirat som lett det tyska kommunistpartiet och som förutom Neumann bestått av Ernst Thälmann och Hermann Remmele. Neumann hade varit chefredaktör för partiets huvudorgan *Die Rote Fahne* och betraktats som en av partiets främsta ideologiska uttolkare av den så kallade Tredje perioden-politiken, denna sekteristiska dårskap som uppfattade nazister och socialdemokrater som politiska tvillingar.

På våren 1932 hade han dock fallit i onåd och förlorat sina ledande poster i partiet sedan han börjat ifrågasätta den förda politiken och hamnat på konfliktkurs med Stalin som ytterst dikterade kommunistpartiets politik med den populära Thälmann som galjonsfigur. Oppositionella åsikter var inte längre tillåtna i det en gång så bångstyriga partiet, nu gällde den ”enighet” som dikterades av Moskva.

Efter att arbetat för Kommunistiska Internationalen i Spanien och därefter som översättare i Schweiz, hade han fastnat i händerna på den schweiziska polisen men räddats från utlämning till det nazistiska Tyskland genom sovjetisk intervention och 1935 kunde de båda emigrera till Sovjetunionen.

Upplevelserna av att leva i Stalins Sovjetunionen, detta samhälle som gjorde anspråk på att vara socialistiskt men i själva verket styrdes av en maktfullkomlig elit av privilegierade partibossar med Stalin i spetsen, drev Heinz att försöka finna en sammanhängande och djupare förklaring till vad det var som hade hänt med landet. Mellan översättningsarbeten som säkrade deras utkomst studerade han frenetiskt Kant, Hegel, Marx och Lenin.

Men det var i en hetsig diskussion med en partifrände, Heinrich Kurella, dagen efter att en bekant till dem båda helt överraskande gripits av säkerhetspolisen trots att han var oskyldig, som Heinz drog slutsatsen att Sovjetunionen genomgått en sorts ”*kall kontrarevolution*”. En kontrarevolution som i grunden omvandlat den stat som de en gång slutit upp bakom med glödande entusiasm till något de istället fruktade.

Grete som lyssnade på deras samtal orkade till slut inte längre följa den i hennes tycke alltmer spetsfundiga diskussionen. Istället tänkte hon på att det antagligen snart var deras tur. Det skulle inte dröja alltför länge innan hennes förningar besannades.

¹ Boken finns på marxistarkivet: [Fånge hos Stalin och Hitler](#)

Från Butyrka till Karaganda

Heinz anklagades för kontrarevolutionär verksamhet men vägrade att erkänna sig skyldig. Han dömdes dock till döden och avrättades redan i november 1937, men detta skulle Grete inte få reda på förrän långt senare.

Grete själv fördes via det fruktade Lubjanka till rannsakningsfängelset Butyrka, där hon först placerades i en mörk och stinkande cell som ursprungligen varit tänkt för 25 fångar, men som nu rymde mer än hundra.

Efter nattliga förhör där hon anklagades för *"kontrarevolutionär organisation och agitation mot Sovjetstaten"* och för att vara *"trotskist"* – vilket hon inte var men det räckte med att vara oppositionell för att få etiketten – dömdes Grete, utan några som helst möjligheter att försvara sig, som *"samhällsfarligt element"* till fem års arbetsläger av en specialdomstol.

I en överfylld järnvägsvagn utan fönster och belysning transporterades hon till ett arbetsläger i Karaganda i Kazachstan, en resa som varade i flera veckor. I lägret bestals hon av de kriminella fångarna på allt utom det hon bar på kroppen, Men det var lönlöst att klaga hos lägervakten eftersom, som Grete lakoniskt konstaterade, det *"rådde ett tyst samförstånd mellan bevakning och förbrytare"*.

Efter karantän i det lusbemängda – löss kom att bli lägerfångarnas ständiga följeslagare - samlingslägret i Karaganda transporterades hon sedan vidare till ett läger i den karga Burma-räjongen. En trakt så fattig och karg att även människor som dömts till enbart förvisning anmälde sig hos säkerhetspolisen och begärde att bli häktade eftersom de som dömts till lägerstraff *"hade åtminstone sin usla soppa, sin dagliga brödranson och en plats i en aldrig så eländig hydda"*.

Boris Resnik

I lägret i Burma beslöt hon sig dock för att överklaga sin dom till Högsta Domstolen, något som bara kom att leda till att hon hamnade i det så kallade straffblocket. Det var ett taggtråds-inhägdat område i eländigt skick där lägrets värsta element trängts ihop med politiska fångar som dömts till skärpt bevakning. Tillsammans med de övriga fångarna i straffblocket beordrades Grete att delta i tungt och slitsamt åker- och trädgårdsarbete, där dagsverkena avgjorde tilldelningen på mat.

Redan första arbetsdagen lärde hon känna en litauisk kommunist, Boris Resnik. Boris kom att bli hennes förtrogne i straffblocket. Berövade allt och utlämnade åt Gulags godtycklighet var fångarna beroende av att kunna knyta ofta mycket starka vänskaps- och lojalitetsband med andra medfångar för att ha en chans att överleva, om de inte valde eller tvingades att förlita sig på att bli beskyddade av exempelvis vakter i utbyte mot sexuella eller andra tjänster. Ett beskydd som kunde visa sig vara ytterst godtyckligt och farligt.

Den lungsjuke Boris hade dömts till tio års straffarbete i Litauen för sin politiska verksamhet, men fått tuberkulos och fått resten av sitt straff uppskjutit i väntan på att han eventuellt skulle bli frisk. Det litauiska kommunistpartiet hade hjälpt honom att fly till Sovjetunionen där han kom att hamna i säkerhetspolisens klor. Anklagad för spioneri dömdes han till åtta års straffarbete under sträng övervakning.

Efter två månader skickades dock Boris till ett läger i Fjärran Östern, vilket var detsamma som en dödsdom för en man i hans tillstånd. Deras avsked blev djupt och smärtsamt eftersom båda var väl medvetna om att de aldrig mer skulle träffas.

Från Karaganda till Ravensbrück

Efter att med nöd och näppe räddats från att dö i en svår sjukdom av en läkare som själv var politisk fånge, transporterades Grete i slutet av 1939 tillbaka till Moskva och rannsaktionsfängelset Butyrka. Där placerades hon i en cell tillsammans med andra tyska fångar som också återförts till Moskva. Men inte för att friges, vilket hon först trodde på grund av den oväntat milda behandling hon och hennes medfångar utsattes för.

Tillsammans med andra tyskar och österrikkare – Österrike hade införlivats med det Tredje riket 1938 – som samlats ihop från olika läger transporterades hon till Brest-Litovsk som nu var en gränsstad mellan det av Hitler och Stalin ockuperade Polen. Där överlämnades de till SS och Gestapo. Efter förhör i Berlin ”överfördes” Grete i början av augusti 1940 till ”skyddshäkte” i koncentrationslägret Ravensbrück eftersom Gestapo misstänkte ”att hon efter sin återkomst från Ryssland kommer att vara verksam för det kommunistiska, illegala partiet”!

Ravensbrück som låg 80 kilometer från Berlin var tänkt som ett koncentrationsläger för kvinnor och hade tagits i drift i början av 1940. Mer än 150 000 fångar, däribland 20 000 män, skulle komma att hamna i Ravensbrücks huvudläger eller något av dess 70-tal satellitläger runt om i Tyskland. Ravensbrück som var dimensionerat för 4 000 fångar rymde 1944 50 000 fångar. Tiotusentals av dem skulle dö av misshandel, undernäring, sjukdomar, och medicinska experiment eller skickas iväg för att gasas ihjäl. I slutet 1944 installerades också gaskammare i lägret och mellan 5 000 och 6 000 människor antas ha dödats i Ravensbrücks gaskammare.

Från början sysselsattes de kvinnliga lägerfångarna helt i enlighet med den nazistiska kvinno-synen med traditionella kvinno-sysslor som strumpstickning, sedan började man hyra ut dem som lantarbeterskor till de omkringliggande godsens, men allt eftersom krigets krav gjorde sig gällande kom fångarna att användas i rustningsindustrin. I slutet av 1942 uppförde Siemens-Halske tjugotalet baracker där fångarna bl a fick bygga relä- och telefonautomater.

Rumsäldste

Klädd i fångkläder, och med fastsydd röd vinkel – som angav att hon var en politisk fånge – och fångnummer på vänstra klänningsarmen, förvandlades Grete till ”Skyddsfånge Margarete Buber, nummer 4208”, en formel som hon skulle tvingas rabbla om och om igen i mer än fyra och ett halvt år.

Av de också nyanlända polska fångarna i block 16 övertalades hon att gå med på att bli ”rekommenderad” som blockäldste hos dem. En blockäldste var en fånge som hade till uppgift att upprätthålla ordningen och disciplinen bland fångarna i ett block eller några baracker, och ingick i den hierarki av fångar som var tänkt att utgöra den nazistiska lägerförvaltningens förlängda arm in i fångkollektivet – men som också kunde användas av fångarna till att göra fångsituationen mindre outhärdlig. Till sin stora förvåning utnämndes Grete dock till rumsäldste – en lägre befattning – för de asociala, övervägande prostituerade, fångarna i block 2.

Grete brottades till vånda med en uppgift som hon kände översteg hennes förmåga, även om hon stundtals fick hjälp av en kvinna med pondus med att avvärja den värsta oordningen. Kvinnan med vana att kommandera, Else Krug, visade sig vara prostituerad med ”sadism” som specialitet. Men Else som var stolt över sina fackkunskaper var en principfast människa. När hon av lägerkommendanten Kögel erbjöds tredubbel matranson för att verkställa prygelstraff vägrade hon blankt: ”Nej, herr lägerkommendant, jag slår aldrig en medfånge och kamrat.” Som straff skickades hon med en sjuktransport till gaskamrarna.

Bibelforskarna

Efter två månader som rumsäldste utsågs Grete helt överraskande till blockäldste för Jehovas Vittnen i block 3. Det så kallade *Bifo*-blocket, var det block som användes som ”inspektionsblock” eller uppvisningsblock av lägerledningen i samband med besök av prominenta gäster, eftersom de djupt troende och disciplinerade Jehovas vittnen eller ”bibelforskarna” skötte sina ålägganden samvetsgrant. Den kvinnliga övervakterskan Langefeld var nämligen på jakt efter en ny blockäldste efter att ha lyckats bli av med den övernitiska sadist som dittills varit blockäldste för bibelforskarna, när en av de nazistiska SS-vakterskorna skummande av ilska krävde att Grete – ”*denna 'hopplösa idiot'*” – skulle avlägsnas från sin uppgift som rumsäldste sedan hon försvarat en fånge mot vakterskans påhopp. Langefeld såg chansen och förflyttade Grete till bibelforskarnas block.

Dessa veteraner bland fångarna tog emot Grete med välvilja trots att hon var ateist. De var den enda fånggrupp som hölls ihop av en gemensam tro, en tro som gav dem en oerhörd kraft att stå emot lägrets påfrestningar. Dessa ytterst fredliga människor hade hamnat i Ravensbrück och andra koncentrationsläger inte bara därför betraktade varje statlig organisation som ett verk av djävulen utan också därför att de höll benhårt på budet ”Du skall icke dräpa” och därför konsekvent vägrade krigstjänstgöring eller någon typ arbete som kunde befordra krig. Deras principfasthet visade sig inte minst genom att det räckte med att underteckna en deklaration i vilken de avsvor sig sin tro för att de skulle försättas på fri fot, men det var få som utnyttjade denna möjlighet.

När lägerledningen definitivt försökte knäcka dem genom att flytta asociala, däribland flera fångar med mentala problem, till deras block, svarade bibelforskarna med en intensiv omvändelsekampanj som på kort tid ökade de troendes skara. Ställd inför denna religiösa motoffensiv slog lägerledningen snabbt till reträtt och flyttade de asociala fångarna från blocket.

Milena

De brutala villkoren i Ravensbrück upphävde inte de politiska motsättningarna bland fångarna. Av de stalinistiska lägerfångarna parastämplades Grete som förrädare eftersom hon ju var en utesluten medlem av det tyska kommunistpartiet som dessutom dömts till arbetsläger i Sovjetunionen. Det blev dock en chock för stalinisterna att möta de sovjetiska krigsfångar som sedermera skickades till Ravensbrück efter den nazi-tyska invasionen av Sovjetunionen 1941 och som öppet visade sitt missnöje med den sovjetiska regimen.

Stalinisternas blinda sekterism nådde häpnadsväckande höjder. I slutet av 1944 insjuknade Grete i läger-furunkulos och blodförgiftning tillstötte. En ung tjeckisk medicine studerande och tillika medlem av kommunistpartiet, Inka, tog sig an Grete. Utan Inkas energiska insatser och stöd skulle hon aldrig överlevt, men Inka uteslöts ur det tjeckoslovakiska kommunistpartiet av dess ledare i Ravensbrück till följd av sin vänskap med ”trotskisten” Grete. De försökte också förbjuda andra unga tjeckiska kommunister att umgås med Inka. Innan de ledande stalinisterna gav upp försöken att tala Inka tillrätta försökte man till och med inbilla henne att Heinz Neumann ”*varit en fruktansvärd förbrytare, som sprängt fabriker i luften i det ryska volgaområdet och därför hade hundratals ryska arbetares liv på sitt samvete*”!

Men lägrets brokiga sammansättning gjorde det möjligt för Grete att knyta nya och starka vänskapsband. I lägret lärde hon känna den tjeckiska journalisten Milena Jesenká. Milena är främst känd för eftervärlden för sin kortvariga, huvudsakligen platoniska, kärleksrelation med författaren Franz Kafka i mitten av 20-talet, men hon var en personlighet av egen kraft.

Milena som var journalist hade uteslutits ur det tjeckoslovakiska kommunistpartiet i mitten av 30-talet på grund av sin kritiska hållning till Sovjetunionen. Som ett uttryck för stalinisternas alltmer socialkonservativa hållning hade hon också anklagats för att vara promiskuös eftersom hon varit gift två gånger och dessutom inte gjorde någon hemlighet av att hon haft älskare. I samband med den nazistiska ockupationen av Tjeckoslovakien hade hon blivit aktiv i motståndsrörelsen. I november 1939 greps hon dock av nazisterna.

I Ravensbrück blev hon Gretes närmaste vän och förtrogena. De kom bl a överens om de tillsammans skulle skriva en bok om sina upplevelser om de överlevde Ravensbrück, och om bara en av dem överlevde skulle den andra vittna om den som blev kvar. Milena avled dock i mitten av maj 1944 och Grete uppfyllde sin del av löftet genom att skriva en biografi över henne, *Milena: Kafkas Freundin*.

I Bunkern

På sommaren 1942 utsågs Grete av övervakterskan Mandel till blockäldste för de judiska fångarna i block 9, det block från vilket det utgick ständiga transporter till de gaskammare som nu kommit i bruk på allvar. Grete begärde dock att bli placerad på utomhusarbete och av någon oförklarlig anledning bifölls hennes begäran av Mandel.

Grete blev placerad som trädgårdsarbetare men det dröjde inte länge förrän hon fann sig omplacerad som sekreterare hos ingenjör Grade, chefen för Siemens arbetsbaracker. Grade var ytterst mån om att Siemens fick tillgång till de mest användbara fångarna och tvekade inte att klaga hos vaktpersonalen om fångarna inte skötte sig, något som kunde leda till att de bestraffades hårt.

Hittills hade Grete lyckats hålla sig vid liv, men intrigerna och maktkampen inom den nazistiska lägerledningen höll på att bli hennes död. Grete som nu tjänstgjorde som sekreterare till övervakterskan Langefeld lyckades förmå henne att ingripa när den sadistiske SS-läkaren Rosenthal beordrat avrättning av polska fångar som deltagit i livsfarliga medicinska experiment i utbyte mot benådning.

Detta gav Gestapo den möjlighet de sökt att försöka komma åt Langefeld som de betraktade som en besvärande rival. Grete häktades och placerades i källarcell i lägerfängelser, Bunkern kallad. Under tio veckor försökte lägrets polischef Ramdohr knäcka henne genom isolering i en kall och mörk cell och nattliga förhör, i syfte att få henne att bekänna en uppdikad historia i bästa NKVD-stil för att komma åt övervakterskan Langefeld.

Langefeld häktades men frikändes och avskedades i brist på bevis. Men om inte Milena ingripit med risk för sitt liv hade Grete antagligen dukat under i lägerfängelset. Hon sökte upp Ramdohr och angav Rosenthal och hans älskarinna översköterskan Gerda Quarnheim, som själv var fånge, för sadistisk dödsmisshandel av flera fångar och stöld av tandguld. Milena försvarade också Grete genom att påpeka att hon bara påpekat att hon bara reagerat mot försöket att avrätta fångar som utlovats benådning. För Ramdohr var det antagligen stölden av tandguld som avgjorde saken; stöld av sådant som SS avsåg att lägga beslag på för egen räkning var en allvarlig sak jämfört med att misshandla fångar till döds.

Grete släpptes ur Bunkern medan Rosenthal och Quarnheim häktades. Rosenthal ställdes inför en SS-domstol som uteslöt honom ur SS och dömde honom till flera års tukthus, och Quarnheim skickades till Auschwitz.

På flykt som frigiven

Den 21 april 1945, dagen efter Hitlers födelsedag och lite mindre än två veckor före Tredje Rikets slutgiltiga kapitulation frigavs Margrete överraskande från lägret tillsammans med en

grupp fångveteraner. Hon hade då arbetat i ett av lägreets skrädderier som tillverkat SS-truppernas vinteruniformer.

Väl medveten om att hon antagligen skulle återbördas i den sovjetiska säkerhetspolisens händer om hon hamnade på ryskkontrollerad mark flydde hon västerut genom ett Tyskland i sammanbrott och upplösning, mot den amerikanska fronten. Ju närmare de amerikanska styrkorna hon kom ju mer var vägarna fulla av övergivet krigsmaterial och sönderrivna soldatpass, sönderrivna fotografier av SS-män och ”stamträdspass” som intyg innehavarens ariska renhet; lämningar av en perverterad regim i total upplösning.

Margrete Buber-Neumanns berättelse, som faktiskt skrevs under en längre vistelse i Sverige efter kriget och publicerades på svenska 1948, är ett skakande och samtidigt fascinerande vittnesmål från en mörk epok. Det är ett av dessa kraftfulla vittnesmål som slår undan grunden för allt tal från Stalin-anhängarnas sida om att de inget visste. Ställd inför de överväldigande bevisen för att Stalins regim i grunden förrått socialismens sak valde de att inte veta. Det säger allt om dem.

Anders Hagström

Tyvärr är varken första delen av hennes självbiografi *Von Potsdam nach Moskau* eller hennes biografi över Milena Jesenká översatta till svenska, biografien finns dock på engelska. Nämnas kan för övrigt att författaren Steve Sam-Semberg har skrivit en dokumentär roman om Milena med titeln *Ravensbrück*.